

СБ-79
3-36

66-1
3-36

Відмінний Зоологічний
Інститут
7 листопада
25. XI. 24.

Б. ЗАСИПКІН

ПАМ'ЯТНИКИ КАСАНА Й САФІТ-БУЛЕНДА¹⁾

З приходом до Середньої Азії радянської влади почалося інтенсивне вивчення монументальних пам'ятників матеріальної культури, що концентрувалося до 1 жовтня 1928 р. навколо Сред. Аз. Ком. Стар. Іс'у²⁾. Ряд опублікованих за останній час праць дає нам деякі дані, щоб накреслити історичні перспективи еволюції й розвитку будівного мистецтва цієї країни, не тільки як галузі „перського мистецтва“, як його узагальнювали до останніх часів, але й поставити деякі нові проблеми; з них треба відзначити насамперед вагу тюркської проблеми в мистецтві Середньої Азії в зв'язку з вивченням пам'ятників епохи караханідів і перших сельджуків; подруге, значення деяких місцевих особливостей в будівному мистецтві і, потрете, поруч з цим постає наявна потреба уточнити й навіть переглянути розуміння „перське мистецтво“ і т. ін. Тут треба відзначити, що висвітленню цього мистецтва чимало допомагають праці, що досліджують мистецтво Азербайджану, Булгар, Золотої Орди, Криму; серед них є кілька нових праць. Отже, близькому до нас радянському Сходові присвячено ряд праць радянських учених, і цілком природно, що дальшим етапом у вивченні мистецтва Сходу в цілому буде вивчення матеріальної культури закордонного Сходу, — початок чому поклала Українська Асоціація Сходознавства, відрядивши до Туреччини експедицію з участю проф. В. М. Зуммера. Але, поширюючи територіальну сферу дослідження, треба поглибити дослідницьку роботу й далі вивчати ще й досі не взяті на облік пам'ятники радянського Сходу. Тільки первісна стадія роботи, як от: облік, реєстрація, фіксування — ще забере багато часу й сил.

Пам'ятники Касана й Сафіт-Буленда, що про них мовиться, загалом мало відомі; досі ми знали про них тільки з невеличкого нарису з малюнками олівцем, що його опублікував архітект Щербина - Крамаренко 1896 року в журналі „Зодчий“. Про перше місто деякі відомості ми знаходимо в невеличкій статті А. Брянова „О следах города Касана в Ферганской области“³⁾.

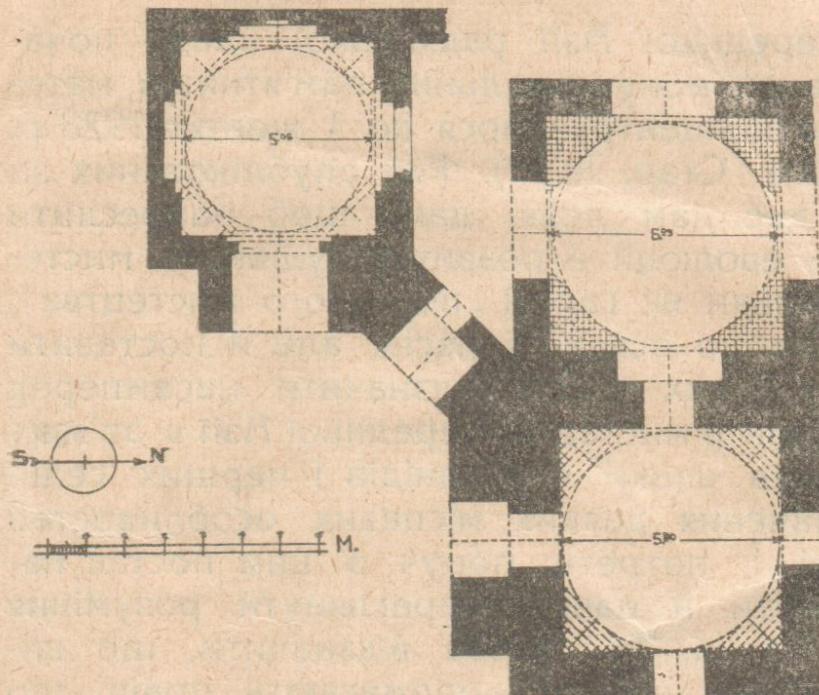
1. КАСАН

Місто Касан, колишня столиця ферганських владарів кінця VIII і початку IX стол., тепер великий кішлак з багатою рослинністю і гарними, міцними на вигляд, будинками; вони чимало відрізняються від надто легких будівель, загалом поширеніх у східній Фергані. За 2 верстви на північ — руїни масивного фортечного спорудження, що, як кажуть народні перекази, його збудували муги - поганці (вогнехвальці). Через

брак часу ми не мали змоги дослідити це, цікаве з погляду археології, місце, й час, що був у нашому розпорядженні, ми використали, щоб оглянути три мавзолеї.

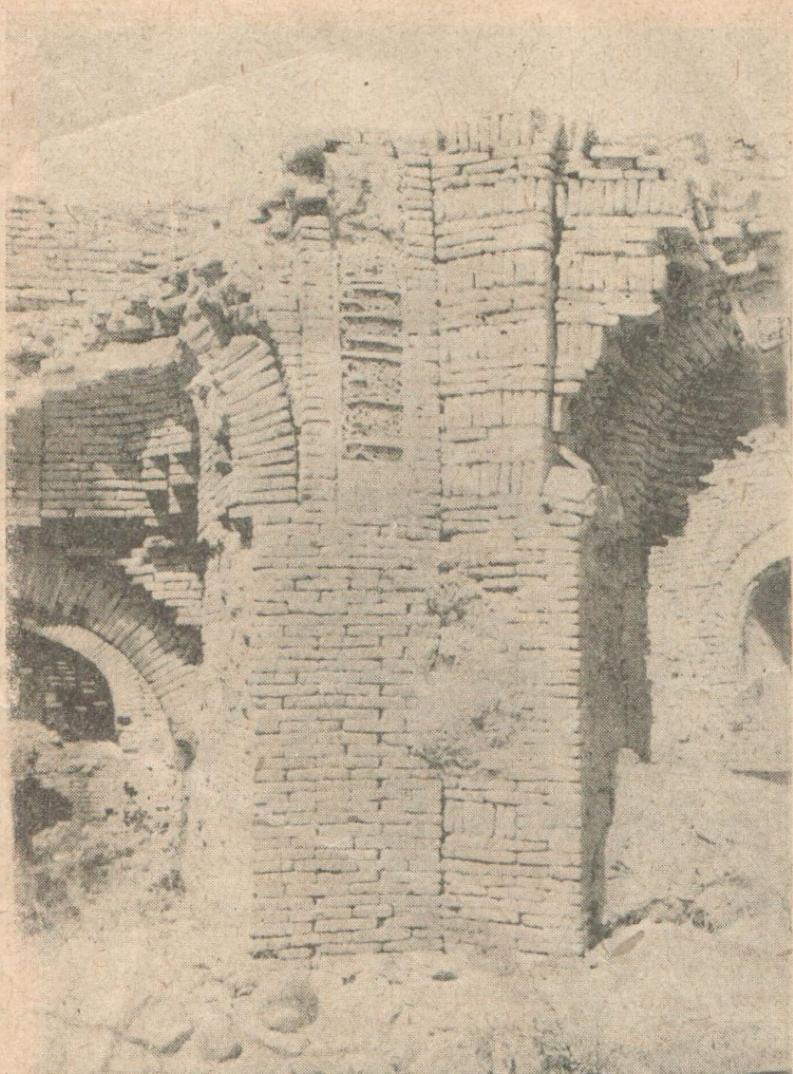
Тут насамперед упадає в око загалом незвичайний план розміщення мавзолеїв (мал. 1). Два — розташовані поруч зі сходу на захід, третій під кутом до них, на південь. Умовимось називати їх:

східній, західній і південний. Тепер усі три мавзолеї, ніби об'єднуся загальний фасад, але будували їх не в один час. На південному напис. М. Е. Масон⁴⁾ подає переклад цього напису: „Гордощам государів і султанів господина нашого, слави нації й релігії; упокоївся 741 року“ х., себто 1340-І р. н. е. Напис зберігся на двох пілонах; він обрамляв арку порталу, верх якого тепер зруйнований (мал. 2). За словами Щербіни - Крамаренка, ніша порталу всередині була оздоблена вищуканими кахлями, що своїм виробленням ані трохи не поступалися перед самарканськими; від них тепер уже немає й сліду. Просвіт арки — 2,53 м., глибина — 2,12 м. Нішу перекрили півсферичним склепінням з широким джгутом посередині. Спущені частини півбані підтримують два ряди цегляних сталактитів, аналогічних у тромпі середнього мавзолею. Усередині мавзолей має квадратний план, 5,05 x 5,05 м., по боках його неглибокі (0,14 м.) прямокутні улоговинки, а в них стрілкуваті арки, завглибшки 0,30 — 3

Мал. 1

нішка, що правила, очевидно, за міхраб; у східній — вхідні двері, північна стіна арки проламана наскрізь. Цікавий ряд тромпів. Тут восьмигранна частина має прямокутні улоговини, де містяться стрілкуваті арки; арки ці по кутах виконують відповідальну роляу частини, що підтримує,— за нею лежить сферична півбаня. Основна баня мавзолею обвалилася й від неї залишилися тільки невеличкі рештки. Кладено його було в одну цеглину звичайним цегляним мурівням. Загалом мавзолей майже зруйнований і вимагає негайного полагодження. Усередині підлога завалена сміттям. З усіх з трьох мавзолеїв, базуючись на вивченні їхньої структури, ми вважаємо, що південний (1340-1 р. н. е) є найстародавніший і до нього прибудовано й інших два. У порядку певної послідовності можна гадати, що східній мавзолей збудовано раніше середнього. Замість середнього могло бути інше приміщення; від нього залишилися портал і частина стіни в західній частині південного мавзолея. Східній мавзолей має квадратний план $5,80 \times 5,80$ м. З усіх чотирьох боків дверні просвіти, що разом правили й за вікна, просвітом 1,35 — 1,40 м. З південного боку є рештки зруйнованого порталу, з таким само склепінням і півбанею, як і в південному. Треба відзначити зовні конструкцію восьмигранного барабану й рештки цікавої бани, дуже високого підвищення, що швидче нагадує конічне перекриття, аніж півсферичне. Так само цікаве і його мурівняння, ніде покищо в інших місцях непомічене: банию складено з рядів, що чергуються: два ряди звичайного

Мал. 2

муровання, потім ряд цеглин ребром, потім знову два ряди звичайного муровання, і т. д. Так само дуже цікаві й тромпи з шести арочок, що зменшуються (перспективних) (мал. 3). Третій мавзолей власне фасада не має і є тип центричного мавзолею, збудованого, можна гадати, по всьому. Зовню

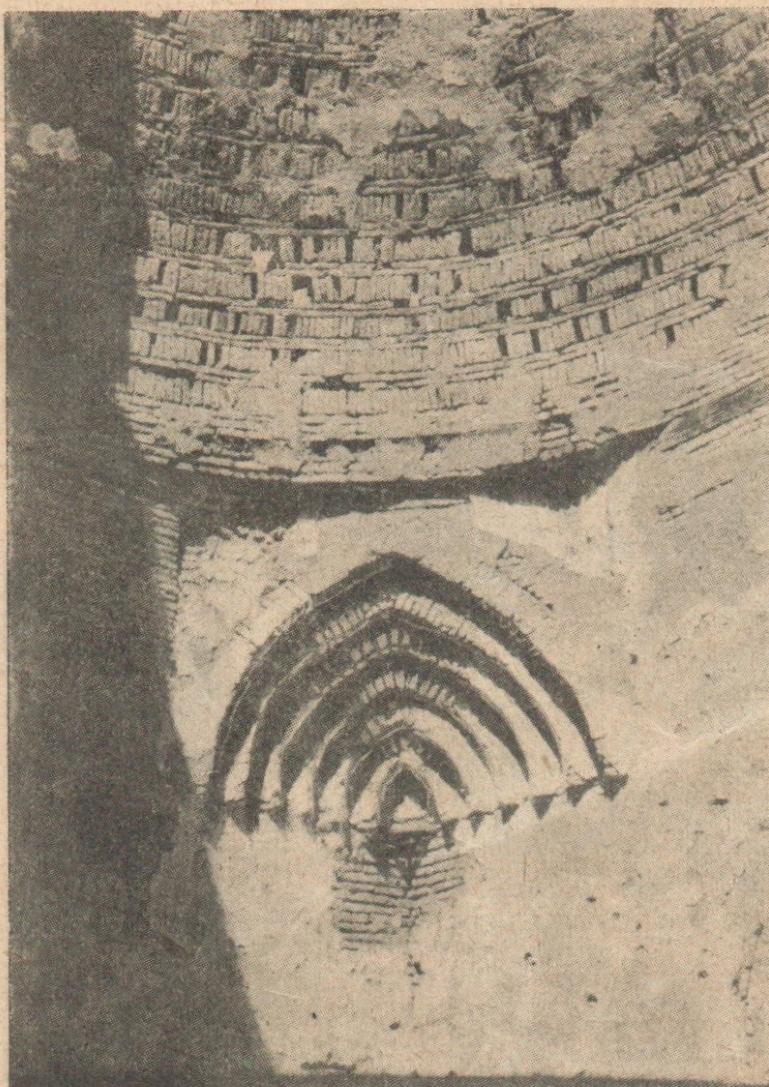
баню кладено звичайним кільцевим мурованням, але також високого підвищення, хоч сферичність поверхні тут виявлено більше, ніж у східньому. Плян—правильний квадрат, $6,23 \times 6,23$ м, у стінах наскрізь арки, просвітом 2,83 м; у східній стіні такі арки трапляються з дверним просвітом східного мавзолею. Дуже цікаві тромпи. Відмінно від південного, у східному, а ще більше в цьому мавзолеї, немає рядів тромпів; вони врізується тут в площину основних стін. Тромпи середнього мавзолею становлять систему примітивних цегляних сталактитів, дуже конструктивну з одного боку, і декоративну—з другого.

Мал. 3

Унизу міститься перший ряд з одної чарупки, другий—двох, потім трьох, аж до 13. Отакий повільний перехід у восьмигранну основу бані без барабана (мал. 4).

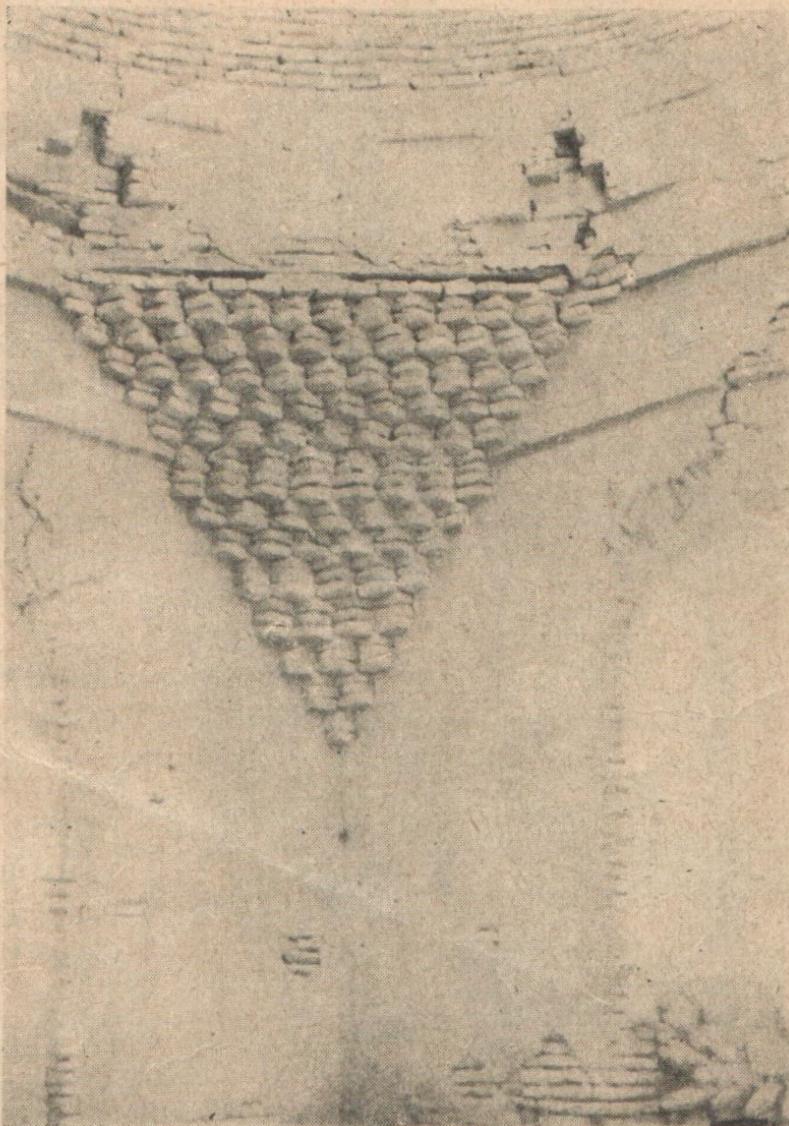
У середньому й східному всередині залишились рештки муровання, у південному їх немає. Усі три мавзолеї дуже занедбані. Тільки східній трохи впорядковано, а в південно-західному його кутку поставлено велику кам'яну плиту з написом і кілька кайраків. Навколо мавзолею—занедбане й занехаяне кладовисько.

1927 року Центральні Державні Реставраційні Майстерні отримали, разом з архітектурним архівом, два фрагменти різьбленої теракоти з Держ. Музейного Фонду за ч. 1928

(мал. 5) і ч. 1299. На обох фрагментах є напис олівцем — „Касан“. Коли порівняти фрагмент ч. 1928 з рештками напису на південному мавзолеї 1340-41 р., між ними можна встановити певну тотожність і напевно можна сказати, що фрагмент цей належить до зазначеного пам'ятника. Це шматок плити завтовшки 5 см гарно обпаленої теракоти; рельєф на ній вирізьблено ще до обпалення. Напис, завширшки 34 см, вирізьблено в два рельєфи (глибина їх — 2 см і $1\frac{1}{2}$ см) як і напис на південному узгентському мавзолеї 1186 року⁵), але техніка тут грубша, обриси літер теж зроблені не так майстерно, а рослинний орнамент тла й поготів. Другий фрагмент ч. 1299 є частина теракотової колони (діаметр — 20,5 см, заввишки 32 см) з вирізьбленою на ній орнаментальною геометричною плетінкою, що розходиться з 12-кінцевої зірки. Мотив цей теж дуже близький до різьби на колонках південного мавзолею в Узгені, але технічно значно грубший. Сказати з певністю, що ця колонка саме від мавзолеїв у Касані, трудно, бо, коли оглядали мавзолей, то такого місця, куди б її можна було притулити, не знайдено, хоч технікою виконання вона й пасує до фрагмента напису.

Переходячи до загальної оцінки цих мавзолеїв і зваживши на дату збудування їх, а саме середину XIV в., — епоху розквіту будівництва в Самарканді, Хорезмі й інших містах, — треба констатувати, що це зразок провінційної творчості; поперше, запізненого будівництва; подруге, тут позналися нові впливи (оздoba полив'яною майолікою або

Мал. 4

мозаїкою, що тепер уже зникла); потретє, відзнака технічних особливостей місцевої майстерності. У трактуванні тромпів треба відзначити: найстародавніші способи й традиції, дуже близький їх зв'язок з увінчаними банею будівлями з сирцю стародавнього Термезу, і різноманітність конструктивних спо-

собів. Хоч ми й вважаємо, що мавзолеї збудовані в різні часи, проте швидко один після одного. Видно, що мавзолеї кілька разів ремонтували, переробляли, і можливо, що бані середнього й східнього перероблені. Пам'ятники мають винятковий інтерес, як ілюстрація взаємин культурніших центрів з місцями, що потроху втрачали своє економічне й політичне значення.

Мал. 5

у місці Іспід-Булан, їх послав халіф Осман під орудою Мухаммеда б. Джеріра й вони всі полягли в бою з невірними. Місце це існує й тепер під назвою Сафіт-Буленд у долині Касан-Сая⁶⁾.

Н. Н. Щербина - Крамаренко⁸⁾ наводить переказ, що йому доводилось чути, дуже близький до цього; проте могилу 2700 убитих показують на захід від мавзолея. Друга могила належить жінці, яку звали Сафіт-Буленд. Мавзолей, за цим переказом, належить до Шаха-Фазіля, що був за основоположника Ісламу й прожив тут 16 років: за цим же переказом вважають, що мавзолей збудовано 600 років тому (кінець XIII, початок XIV стол.). Усередині мавзолею є великий надгробок, тинькований, без жодних прикрас; він має

2. САФІТ - БУЛЕНД

Зовсім інший пам'ятник в кішлаку Сафіт - Буленд, що його звуть Шах - Фазіль, розташований за горбком Тюре-Курган, у долині ріки Касан-Сая⁶⁾.

У „Туркестані“ В. В. Бартольда говориться таке: „Джелаль Кориш оповідає про могилу 2700 попутників пророка і їх послідовників

форму високого помосту, ѹ на ньому довгастий надгробок у виді стрілкуватого склепу. Написів немає. Тут же лежать два кайраки з написом. Обидва ці кайраки, так само, як чотири кайраки на надвірніх могилах, зфотографовані, але ще не досліджені.

Зовнішнім виглядом (мал. 6) це звичайна будівля на квадратному пляні. Звертає на себе увагу те, ѹ куб тут поступово переходить у баню приступками. Навіть на основних стінах куба є один приступок. Теж саме ми бачимо й на бані. Цим способом горизонтального розчленування також і приступків надають плавності переходу й загального стримління вгору, ѹ завершується високою банею; верхів'я її, видно, недавно переробляли. Усередині елементарний квадратовий плян, розміром $7,80 \times 7,80$ м, стіни завтовшки 1,63. На південнозахідній стороні невеличкі двері, завширшки 0,82 м. Північно-західня має посередині велике вікно з дерев'яними гратаами і на боках двоє невеличких дверей за зовнішнім обміром завширшки $1,06 \times 1,09$ м. Усі три просвіти зачиняються двопільними дверима. У південно-західній стіні є ніша. До цієї ніши зовні прилягають легкі службові будівлі.

Конструктивний перехід дає ряд арочних тромпів, подібних до південного мавзолею в Касані; він, як і загалом стіни цього мавзолею, багато декоративно розроблені й орнаментовані, тимто цей пам'ятник має винятковий інтерес.

Усередині мавзолей увесь, від підлоги аж до гори бані, геть затинькований і оздоблений різноманітною різьбою, трохи пофарбований.

Крім ряду тромпів, стіни розподілені на горизонтальні смуги, аналогічно до зовнішнього розчленування. Унизу — панеля, заввишки 1,70 м. (мал. 7), з легкою лінійною різьбою, де головне значення має не рельєф, а орнамент, виконаний вдущеними лініями. Це один з найстаріших способів різьби. Таку ж техніку знайшов В. Л. Вяткін під час розкопин на Афрасіябі 1925 року у міхрабі, заспіль вкритому такою „графічною“ різьбою. Знизу панеля від часу попсуvalася і на ній багато відбитків від рук прочан. Над панеллю напис, заввишки 0,29 м, красивим куфічним письмом; тло між літерами заповнене рослинними пагінцями й закрутками. Тут різьба завглибшки $1 - 1\frac{1}{2}$ см. Крім того, різьбу тут профарбовано блідоблакитною й жовтосірою фарбами на білому тлі. Вище широка смуга заввишки 1,90 м, з розетами (мал. 8). На кожному боці мавзолею по 3 повних розети й дві половинки, так що й по кутках маємо такі само, але переломлені розети. Загалом на всій смузі на чотирьох стінах 16 розет. Кожна розета вписана в квадрат

Мал. 6

Мал. 7

Мал. 8

і формою вона теж квадрат, поставлений ребром, по боках квадрата півкола (форма, поширенна в готичному мистецтві). Тло, між гранями квадрата і контурами розети так само оздоблено дрібною „графічною“ різьбою, спиральними закрутками, трактованими, як рослинні: тло розет сірувате, тиньковане. У центрі містяться кола, а на зовнішньому їх кільці — куфічні дрібні написи, у центрі різноманітний, дрібний, здебільшого геометричний орнамент. І тут ми бачимо забарвлення. Під рядами тромпів великий куфічний напис з закругленим рельєфом і на ньому неширова смужка дуже дрібного геометричного орнаменту - різьби, зовсім різного характеру по всіх стінах.

В рядах тромпів перш за все звертає на себе увагу декорація крисочками — спосіб дуже поширений, наприклад, у мусульманській архітектурі Індії і ін. місцях поза межами Середньої Азії. По тимпанах усіх арок круглі вгнуті розети, у чотирьох арках — великі кола, аналогічні до смуги з розетами; на тромпах різьби немає, але на них було мальовання блакитно-синього кольору. Великий напис теж пофарбований дрібним рослинним візерунком. Над рядами тромпів, під банею, — третя смуга з вирізбленим написом; куфічні літери тут переходят у плетене письмо й закінчуються рослинними паростками.

На поверхні бані у нижній частині збереглися рештки мальовання й легкої різьби. Вище тиньковання на бані поблизу сталося. Загалом все тиньковання в багатьох місцях обвалилося, надто пошкоджені два нижніх горизонтальних написи. Орнаментальна різьба надзвичайно дрібна, тонка, різноманітна й забарвлена. Дарма, що ми маємо різьбу на тинькованні у самарканських пам'ятниках (IX — X стол.), Узгені (XI — XII стол.), Мерві (XII стол.), Термезі (XII - XIII стол.) і, крім того, багату різьбу в Самаррі і ін., проте ми ще не знаємо близьких аналогій до даного пам'ятника і тому у цілому вважаємо його за унікальний. Орнаментальна різьба цього пам'ятника нам ще раз доводить, що в мистецтві Середньої Азії вона була надзвичайно різноманітна.

ПРИМІТКИ

1. Стаття є попереднє повідомлення про наслідки відрядження автора від Центральних Державних Реставраційних Майстерень до Касану й Сафіт-Буланду у серпні 1928 року. У подорожі брали участь проф. Б. П. Деніке. Матеріал і фото цієї статті публікується вперше.

2. „Середньо-Азійський Комітет у справах музеїв, охорони пам'ятників мистецтва, старовини й природи“. Після ліквідації — його функції на території Узбекської РСР перейшли до Узкомстарису (Самарканда), на території Туркменської РСР до Туркменткульту, на території Казакської і Киргизької АРРСР — до місцевих Наркомосвітів.

Переучет
1961 г.

1956

ПЕРЕУЧЕТ
1961 г.

— 194 —

1966

3. Прот. Турк. кружка любителей археологии, рік IV (1888 - 89).
Крім цих, короткі відомості подано в статті А. А. Семенова „Мате-
риальные памятники арийской культуры“, збірн. „Таджикистан“
Ташкент, 1925 р., стор. 122. Туркестанский край. В. И. Масальского
„Россия“, т. XIX, стор. 702.
4. Известия по изучению Таджикистана, т. I, стор. 237 — 238.
5. Див. „Искусство Средней Азии“ Б. П. Денике і „Вопросы Ре-
страврации“ в т. I 1926 р. Б. М. Засипкіна.
6. Справочная книга Самарканд. обл. на 1896 р., вид. IV, стор. 50.
7. „Туркестан“, стор. 160.
8. Справочн. книга Сам. обл. на 1896 р., вид. IV, стор. 51.

B. ZASYPKINE

MONUMENTS De KASSANA et DE SOPHIT BULENDI

L'auteur consacre sa description aux monuments peu connus
de la culture matérielle de la ville Kassane (Ex - capitale de
souverains de Fergane de la fin du VIII s. et du commencement
du IX siecle; maintenant un grand „Kychlak“ — village
et à ceux de kychlak Sophit Bulende où l'auteur fut envoyé
par les ateliers centrales d'Etat pour la restauration. Dans le
chapitre consacré à Kassane l'auteur décrit trois mausolées et
dans celui de Sophit Bulende donne le tableau de mauso-
lèe appartenant à une femme nommée Sophit Bulende.
Ces monuments sont encore peu connus dans la littérature.

1966

